

ԳՐԻԳՈՐԻԱ ԱՂԹԱՄԱՐՅԻ

(Գրական-կենսագրական նոր նիւթերով)

Ա.

Գրիգորիա Աղթամարցին մէկն է մեր միջնադարեան նշանաւորագոյն բանաստեղծներից, տարաբաղդար շատ քիչ բան գիտենք նորու անձի, ժամանակի և գործունէութեան մասին. ուստի և ամենափոքր նորութիւնն իսկ ունի իւր արժէքը, ներկայ յօդուածով բանասիրութեան մատչելի ենք կամենում անել այն նիւթերը, որ ընկել են մեր ձեռքը Աղթամարցու վերաբերմամբ:

Գրիգորիա Աղթամարցին ապրում էր ժգ. դարու առաջին կիսում. կոստանեան 1515, 1519 և 1523 թուականները հանելով նոյն իսկ հեղինակի երգերից՝ նորա կեանքի տևողութիւնը հասցնում է մինչև 1569 թիւը^{*}. սակայն իրաւամբ կասկածել կարելի է վերջին թուականի մասին. մի մտրդ, որ 1515 թուին գրական գործիչ էր և մեղքի գիտակցութեան ու ապաշխարութեան դաշտում տոգորուած, դժուար աւրէր այնուհետև մինչև 1569 թիւը: Վարագի կիրակոս վարդապետի յիշատակարանը, որտեղից յարգելի բանասէրը հանում է այս թիւը, չի վերաբերում Գրիգորիա տաղասացին: Անկասկած է, որ Գրիգորիա տաղասացից անմիջապէս յետոյ կամ ոչ շատ ուշ յաջորդում է մի երկրորդ Գրիգորիա, որ յայտնի է «փոքր» մականունով: «Հաւաքարան անուանց կաթուղիկոսաց» գրութիւնը^{**} երկու Գրիգորիաների մէջ չորս անուն է դնում. անկարելի չհամարելով միջանկեալ կաթուղիկոսաների գոյութիւնը, սակայն ըստ ամենայնի վստահելի աղբիւր չէ այն, և, երևի, որ և է հիմք ունին Կ. Պօլսի Ազգային հիւանդանոցի Օրացուցի խմբագիրները կամ Սաշատուր Լեոնեան^{***}, որ Գրիգորիա տաղասացի (1509—1534) անմիջական յաջորդ են նշանակում Գրիգորիա փոքրին (1542—1612): Գրիգորիա տաղասացի աթոռակալութեան սկզբնաւորութեան մասին աղբիւր

* Գրիգորիա Աղթամարցին եւ իւր տաղերը. Թիֆլիս. 1898. եր. 33. 87—94.

** Մեսրոպ վ. Մարտիրոսեանց. Էջմիածին. 1916. եր. 62/3.

*** Օրացոյց 1902. 1909. տես եւ Հաւաքարան. եր. 66.

չունենք ձեռքի տակ, բայց հաստատա ասել կարող ենք, որ նա կենդանի էր 1536 թուին, երբ նկարագրագրում էր Երուս. № 473 ձեռագիրը. նա կենդանի էր նաև 1544 թուին, երբ Զաքարիա Լալիսկոպոս Փնունեաց գրում և նկարագրագրում էր Աղէքսանդրի պատմութիւնը Աստուածատուր պատրիարքի համար: Զաքարիան յիշատակարանի մէջ անուանում է իւր երկու ուսուցիչներին՝ Գրիգորիս և Յովսէփ Աղթամարցիներին. «և ևս թափուրս յամենայն բարեաց զԶաքարիայ (Տ!) մեղապարտ Լալիսկոպոս աշակերտ շնորհազարդ Գրիգորիս կաթուղիկոսին և Յովսէփ վարդապետին (Տ!), որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի դասս անմահից եւ եղեն ինձ մեծ սուք»^{*}. Այս խօսքերից պարզ է, որ յիշատակարանի գրութեան ժամանակ դեռ ևս կենդանի էր Գրիգորիս, ապա թէ ոչ առանց յիշատակութեան չէր թողնի և սորա մահը. Զաքարիայի յիշատակած Գրիգորիսը երբէք «փոքր» կոչուածը լինել կարող չէ, այլ միմիայն տաղտաացը, ժամանակից, դորձակից և յիշատակարանների մէջ միասին յիշատակուած Յովսէփ Աղթամարցուն հետ թողնենք, որ ամենևին հաւանական չէ, թէ Գրիգորիս փոքրը 1542—1610 կամ 1612 թիւը կաթուղիկոսութիւն անէր, որքան և երիտասարդութեան հասակում աթոռ բարձրանար: Ապա, ուրիմն, և սխալ է և թաշաւորեանի և Օրմանեանի կողմից Գրիգորիս փոքրի աթոռակալութիւնը այդքան վաղ նշանակել^{**}. Գրիգորիս Աղթամարցին յիշատակուած է հէնց նոյն Յովսէփ վարդապետի հետ Երուս. № 473, 2-ի զրիչ Մարգարէ Արճիշեցու կողմից. եր. 136. «զՄարգարէ զրիչս և զԳրիգորիս կաթուղիկոսն և զՅովսէփ վարդապետն յիշեցէք ի ք^Նս, և ա^Նժ ողորմի ասացէք մեր և Ն^Նց ծնաւդացն և Ա^Նժ ձեզ ողորմի: Մի ուրիշ յիշատակարանի զրիչ, որ գրուած պիտի լինի 1526 թուին^{***}, «ի կաթուղիկոսութեան Տէր Գրիգորիսի, ի թաղաւորութեան աշխարհակալ արքային

* Ակնենան. Զաքարիա Լալիսկոպոս Փնունեաց եւ իւր տաղերը. Վիեննա 1910 եր. 7.

** Աղդային Հիւանդանոցի բնդարձակ Յղացոյց 1902. 1909 եւ Աղդապատում եր. 2249.

*** Արտանձառանց. Թորոս Աղբար Բ. 234. Տպագրութեան սխալ պիտի համարել «նհե» թուականը. 1626 թուին ոչ Գրիգորիս կաթուղիկոս կար եւ ոչ «Սուլիման» աւանդով սուլթան. եթէ Ռէն—ի փոխարէն նշանակենք 226=1526, ճիշդ Սուլէյման Բ-ի եւ Գրիգորիս տաղտաացի ժամանակը կլինի. Օրմանեան յիշատակարանի բովանդակութեան վրայ ուշք չի դարձրել, ուստի եւ սորակոյ ժների մէջ է ընկել. Համ. Աղդապատում 2595.

սուլթան Սուլիման խոնդարին (1520—1566)², խնդրում է յիշատակել «ևս զուսուցիչն իմ զշնորհազարդ և զքանիքուն Յովսէփ վարդապետ Աղթամարցին...»³։ Մենք կռահենք նաև որ Յովսէփ Աղթամարցին ոչ միայն Գրիգորիս տաղասացի ժամանակակիցն է եղել, այլ և զքահանա դործակիցը փոքր չափով։

Գրիգորիս տաղասացի կեանքի տեղութիւնը հասցնելով մինչև 1544 թիւը, չենք կարող ասել, թէ այնուհետև նա օրքան ապրեց։ Կիրակոս Վարդապետին «ի ոմը ամի ի հայրապետութեան տեսան Մուխայէլ կաթողիկոսին սուրբ աթոռոյն էջմիածնի և Գրիգորիս կաթողիկոսին Աղթամարայ...» գրել է Թէմիրխան-Շուքայի Հայոց եկեղեցու աւետարանը, Կոստանեան այստեղ յիշատակուած Գրիգորիսին նոյնացնում է տաղասացի հետ⁴, որ ինչպէս վերև յիշեցինք, անկարելի է. զա կարող է միայն Գրիգորիս փոքրը լինել, որ Զամբուից էլ յայտնի է, որպէս Միքայէլ կաթողիկոսի մրցակից։ Վերջինս հայրապետական աթոռն է բարձրացել 1567 թուին, ըսոյց 1545 թուից Ստեփանոս Սալմաստեցու աթոռակալն էր, ապա այն երկուօր միասին 1557 թուին նշանակում են Տէր Բարսեղին և Տէր Գրիգորին⁵։ Սիմէօն կաթողիկոսը վերջին թուականին նշանակելով Միքայէլի կաթու-

* Ամենայն հայրանախանութեամբ նոյն է այս Յովսէփ Աղթամարցու հետ ոմն Կամենաժող գրիչ Յովսէփ (կամ Յովսէփ) Աղթամարցին, որ 1497 թուին Տարբերութեաց Արղելան մենաստանի մէջ գրել և չափաւոր գեղեցկութեամբ նկարազարդել է մի շարական, այնմ անդհակամեծութիւն Երրոյնում բնակաւող Յովնաննէս Աղամեանիւ։ Այն յարգանքը, որ ցոյց են տալիս Արղելանի մենաստանում այս Յովսէփ Աղթամարցուն ազատցոյց կարող է լինել, որ նա օրոշ հեղինակութիւն էր վայելում իւր գիտութեամբ եւ նոյն է Զարարիացի ուսուցիչ Յովսէփ Աղթամարցու հետ, «սիրով բնդունեցին և բնկարան զմեզ իրր զվաղ ժամանակաց եղբայր և պատուով մեծարէին զիս, ոչ ըստ անարժանութեան» խնամ, այլ ըստ բնածին բարեբարոյցի իւրեանց... Կոկ վանքի միաբաններից մէկը Ստեփանոս Եօրընձալ կրտսեաւոր «զմանիրն փառէր ևս զչոյնն բերէր ևս զգլխիկս յուանայր», աւելացնում է Յովսէփ Աղթամարցին։ Սորա ուսուցիչն էր Տէր Ասրապետ Բերկրեցին, որ բազում աշխատութիւն ուսոյց զարուեստքս բղձնել ժաղաղատիս ևս զգրել սորին, այլ ևս զնկարելն, որ ևս բնդ հովանեաւ սորա ծաղկեցի զաւսակով ևս բազմերանդ զունով», մարմնաւոր ծնողներն են տէր Աւագ և Կեհրիար, հանգուցեալ եղբայրները Աստուածատուր և Ազիզբէկ, կենդանիները Շարարբէկ և Աւրան։

² Գրիգորիս Աղթամարցին եր. 10.

³ Աւարել Դարբիժեցի Բ. հրատ. 157/8.

դիկոսութիւնն, աւելացնում է. «Այս Միքայէլս նախապէս ճմլեաց զկզակս Աղուանից և Աղթամարու կաթուղիկոսացն, որք կամէին ոտն ածել յԱթոռս սուրբ էջմիածնին»...^{*} Աղթամարցիք կամենում էին էջմիածնից յափշտակել Խոյն ու Սալմաստը, բայց Միքայէլ կաթուղիկոսը «եհան զլաւ ոաղամ ի Շահ Քահմաղէն» և վերջ տուաւ Աղուանից և Աղթամարցիներին ոտնձգութիւններին: Տարաբաղդարար պարզ չէ, թէ այդ հրովարտակէ մը թուին է հանուած, մենք կարծում ենք. որ նախապէս բառով 1557 թուից յետոյ եղած գործունէութեան առաջին կարեւոր իրողութիւնն է ակնարկուած. և յիրաւի միայն այդ թուականից յետոյ էլ հնարաւոր էր Շահ Քահմաղից Խոյի և Սալմաստի համար հրովարտակ հանել, երբ 1548 թ. սկսած պատերազմները Պարսից և Օսմանցւոց մէջ, վերջացան 1557 թուին: Ո՞վ էր այդ ժամանակ Աղթամարի կաթուղիկոսը, ասել չենք կարող. յամենայն դէպս Գրիգորիս փոքրը չէր. նորա մասին յիշատակութիւն չկայ, թէ փորձած լինի Խոյի և Սալմաստի գաւառները յափշտակել, յատուկ «Փարման» է բերել տալիս Տաճկաստանին հպատակ մի քանի ուրիշ գաւառների համար. «ի խառնակմանց երկրիս և ի տարադրութենէ կաթուղիկոսացն մերոց՝ համարձակութիւն գտեալ նոցա (Աղթամարի կաթուղիկոսները) երբեմն երբեմն ոտն ածէին ի վիճակս սրբոյ Աթոռոյս...»^{*} Քանզի Գրիգոր կաթուղիկոսն նոցին (Գրիգորիս փոքր) ի ուղ թըւոջն մերում Փարման բերէ ի յՕսմանցւոց թագաւորէն վասն Վանայ, Համդայ, Արհշու, Խլաթու, Մշու և Բաղէշու, և այլոց մերձակայիցն, թէ այսոքիկ ի բնէ մեր են վիճակք, այլք սեպղուխք զաւթեալ են և ես մնամ ի ներքոյ միրիի: Այսպէս արարեալ, Փարման բերէ ի Տաճկաց ջնդ թուին: Յետոյ մեր կաթուղիկոսքն դիտացեալք՝ արդ առնեն թագաւորին, և զԳրիգոր կաթուղիկոսն Աղթամարու յետս ընկրկեն, և զՓարման նորին առնուն ի ձեռացն»^{**}: Ընդգծուած բառերից և վերև մէջ բերուած բացատրութիւնից պարզ է, որ Գրիգորիս փոքրի նախորդներն են եղել Խոյի և Սալմաստի մասին վէճ հանողները և այդ կարող էր Պարսից և Օսմանցւոց պատերազմների (իսկապէս 1531 թուին սկսուած), ուրեմն և մօտաւորապիս Գրիգորիս տաղասացի ժամանակները լինել. Գրիգորիս փոքրը խնդիր է յարուցանում միայն Տաճկաց սահմանում եղած գաւառների մասին, այն էլ 1574 թուին:

Այնուհետև աւելի յաճախ տեղեկութիւններ ունինք Գրիգորիս փոքրի մասին. որ աւելորդ չինք համարում ամփոփել այս-

* Չամբու, եր. 20. 78.

** Չամբու 93.

տեղ, երկու համանուն Գրիգորիաների անձն ու ժամանակը որոշելու խնդրին նպատակու նպատակով՝ Վարդան գրիչը ՌԻԴ (=1575) թուին գրել է մի Յայսմաւուրք «ի հայրապետութեան տէր Գրիգոր կաթողիկոսին և մերոյ առաջնորդի Խնդրակատարի Ներսէս քարունապետի Ամկեցւոյն... ի փաթշահութեան աշխարհիս ինքնակալ խոնդքարին սուլթան Մուրատին, որ յայսմ ամի... եղև նոր փառշահ»^{*}։ Այստեղ յիշատակուած Գրիգորը Աղթամարինն է և ոչ Էջմիածնի Գրիգոր ժԲ։ Մի ուրիշ գրիչ՝ Մարտիրոս քահանայ 1577—1579 թ. գրել է մի աւետարան Հիզան քաղաքում «ի հայրապետութե՝ն Հայոց տ՝ն տէր Առաքելին ս՝ք աթոռոյն Էջմիածնի, ի պատրիարքութե՝ն Աղթամարայ տէր Գրիգորիս կթղկօի»^{**}։ Նոյն Մարտիրոս քահանան նոյն քաղաքում գրել ու նկարադարձել է մի Առաքումաշունչ 1594 թուին, «ի հայրապետութեան գերահրաշ և սուրբ աթոռոյն Էջմիածնայ տեսն Դաւիթ և ի Կաթողիկոսութեանն Աղթամարայ տէր Գրիգորոսի...»^{***}։ Մի շատ կարևոր յիշատակարան 343^թ Գրիգորիս փոքրի տոհմի մասին ունի պատերազմի ընթացքում Աղթամարից բերուած և այժմ 123 համարը կրող, Սարգիս Պիծակի նկարադարձած աւետարանը[†]։ մեր ծանօթութիւնները Գրիգորիսի շինարարութիւնների, նուիրատուութիւնների և տոհմի մասին աւելի ընդարձակում է Տէմկանցի բերած մի յիշատակարան^{†*}։ Երկուսն էլ գրուած 1662 թուին։ Վերոյիշեալ Մարտիրոս Հիզանցու և իւր Սարգիս եղբոր կողմից գրուած է և նկարադարձուած մի աւետարան, «Զմրուտ» կոչուած, 1604 թուին, «ի հայրապետութեան հայկազեան սեռի Էջմիածնին Տ Մելքիսեդի, և մերոյս կաթողիկոսութեան Աղթամարայ Տ. Գրիգորիսի»^{†*}։ Մի այլ աւետարանում ծաղկուած է 1605 թուին Լիդանում, «ի հայրապետութեան տ՝ն տ՝ր Մելքիսէթ կաթողի՝սի Էջմիածնայ և ի մերոյս Աթթամարայ տէր Գրիգորիս կղկ՝սի ամենայն Հայոց»^{†**}։ Նոյն 1605 թուին Քանաքեռի եկեղեցու աւետարանի յիշատակարանի համեմատ, գրուած է Լույսատուր Լիդանցու ձեռքով «ի հայրապետութ՝ն հայկազեան սեռի Էջմիածնին

* Քորոս Աղբ. Բ. 260.

** Չեռաղիք Արուժ. № 2569/14.

*** Քորոս Աղբ. Բ. 262.

† Տես Եսայիում 1.

†* Հոյերգ, Քիֆիս 1882, Յաւաքարան ժԲ.

†** Քորոս Աղբ. 266.

†*** Աղգաղբական Հանդ. ժԲ. 139.

†† Մեր Յիշատակարանների ժողովածուն, անտիպ.

տե՛ն տէր Գրգորի Ուրֆայեցւոյ եւ ի մերոյս կաթողիկոսութե՛ն տե՛ն տէր Գրգոր Աղթամարցոյ՝ 44. Կոստանեան և Օրմանեան Գրիգորիսի կեանքը հասցնում են մինչ 1610, իսկ Լ. Խաչատրեան մինչև 1612 թիւը*, բայց մենք հաստատուն փաստեր չունինք ձեռքի տակ նորա կեանքի այդչափ տևողութեան մասին:

Բ.

Տաշեանի, Կոստանեանի և Ակինեանի ուսումնասիրութիւններից յայտնի է, որ Գրիգորիս Աղթամարցին Սուտ Կալիսթենէսի Աղէքսանդրի պատմութեան «կաֆաներ» ունի գրած. այդ իրողութիւնը հաստատում է Երուս. № 473 Ձ ԹԳ, որ գրուած է նոյն իսկ Գրիգոր Աղթամարցու մասնակցութեամբ: Աղթամարցու կաֆաների սրոշման համար այս օրինակն ունի յատուկ արժէք. տարաբաղաբար ժամանակին այդ խնդրով չէինք հետաքրքրուած, ուստի և մեր այնտեղ եղած ժամանակ (1911 թ.) նկատողութեան չենք տակ այն բոլոր կաֆաները, որոնք լուսանցրում նշանակուած են Գրիգորիսի անունով: Յամենայն դէպս այդ Ձ-ը նախադաքարեան մի օրինակ է և այդտեղ բացի Խաչատուր Կեչառեցու և Գրիգորիս Աղթամարցու անունների համառօտագրութիւնից, ուրիշները չկան. թէև բնագրին կից կան և ուրիշ կաֆաներ: Աւելորդ չենք համարում հաղորդել Աղթամարցու անունով մեր կողմից նկատողութեան տոնուած երկու կաֆաները. դոցանից առաջինը «Յաւէն շատ գրուց գիտեմ, բայց չկարեմ գրել հաւասար» Լուսանցրում 8^մ. նշանակուած է թի Գրիգոր կթղ սէ տաացեալ առաջին կաֆէղ. յիշեցէք ի ք*ս. Ընդ նմին և զՄարդ. գրիչսս: Նկատուած է մեր տեսրակում նաև Գրիգորիսի վերջին կաֆէն, 156^մ. «Ի Գրգորիս կաթղի սէ տաացեալ ի յարքայէ րերնէն, ապա ի նշանակած տեղն գրէ, ես մօտացայ, ի զ*յ հին տարինակին կու գրիս: Այս խօսքերը Մարգարէ գրչինն են և կարեոր. հին օրինակ տակով գրիչը հասկանում է Գրիգորիսեան խմբագրութիւնից առաջ եղածը, որի մասին և ուրիշ տեղեր էլ յիշատակութիւն կայ: Գրիգորիսի վերջին կաֆան հետևեալն է. «Ին անձ (s!) ուժ ու թե պիտէր», այս տանը հետևում է «Դադարեցար Աղէքսանդրէ», որ ուրիշ օրինակներում նախընթացից առաջ է գրուած. Երուսաղէմի Ձ-ը աղատ է Զաքարիայի ներմուծութիւններից նաև Կեչառեցու վերջարան յիշատակարանի մէջ, ուստի և այս օրինակը արժանի է յատուկ ու-

* Կոստ. Գրիգորիս Աղթ. 8. — Օրմանեան, Ազգագրատ. 2249. Լ. Խաչատրեան, Ազգ. Հիւանդ. Որացոյց 1909. ճամ. Հաւաքարան եր. 67.

շաղրութեան կաֆաների հեղինակների ուսումնասիրութեան տե-
սակէտով:

Պատերազմի ընթացքում Վարազից բերուած է Սուտ Կալ-
լիսթինեսի Աղէքսանդրի մի ձեռագիրը, որ այժմ կրում է 1522
համարը. երբ է գրուած այդ ձեռագիրը, հիշտ թուականը որոշել
չենք կարող. բայց 2^ա, սկզբնաղարդի խորանի տակ կարմիր
թանաքով կնիքը «Յ» ի Բ^ա ծ^ա Կիրակոս կաթուղիկոս: բառերով
գրում 1796 թուականը, որից երևում է թէ Սոսյ աթոռի սեպհա-
կանութիւն է եղել ի ժամանակ. Կիրակոսը գահակալել է 1791—
1825 թ. և յայտնի է «մեծ» մականունով: Նոսրազրով մի յիշա-
տակարան կա. պարզում է, որ 2. ք մահտեսի Եղիսարէթի, Շահ-
կիւլի, Աննայի, Մարիամի և Հոսիսիմէի կողմից նուէր է տրուած
«վ» հգ^ր յլ արևելցի Օհանին, Ոսկանին և որդւոյն պ^րն Մինա-
սին, և Մինասի որդոյ ար^ր յւ Ստ^րփնին հողւոյն» չի յաջն տ^ն
Կիրակոսի կրտստանւածար և ար^ր զն կթ^ր զկսին յամի տ^ն 1803 և
յունիս ժ. ք: Վարազայ վանքն է ընկել ձեռագիրը 1865 թուին:
Մի անյայտ (չի կարդաջւում անունը)՝ աւելի հին վերջին ստա-
յողի թուականն է Ռկ(=1611), այս թուականը terminus ante quem
նշանակելով, terminus post quem կարող ենք 1544 թուականն ըն-
դունել, երբ Զաքարիա Կոխկոստոս դրեց և նկարագարեց Աղէք-
սանդրի պատմութեան Աստուածատուր պատրիարքի օրինակը
իւր կողմից նոր կաֆաներ տակացնելով և ներմուծութիւններ
անելով հեշտակցու յիշատակարանի մէջ, Վարազի այս ձեռագիրն
ունի, թէ մէկը և թէ միւսը, ուրեմն և գրուած է 1544 թուից
յետոյ, սակայն հնադրական նշաններից դատելով, ոչ ուշ քան
Փ. Զ. դարու երկրորդ կէտը:

Բայց մեզ թուում է, որ նա գրուած է աւելի վաղ. առաջին
պատկերի տակ 1^ր. բուն գրչի ձեռքով գրուած է հետեւեալ նկա-
տողութիւնը.

«Աւ դանարժան Յակոբ նկարողս յիշ^րցք ի ք^ո
նւ ևս ստուղող սորա գա^ր Գրի^րգրն, որ մեկնեաց
զանաւրինականք սորա:
և զՋուղեցիս նկարեաց: յիշեցէք և ա^րծ ողորմի տաացէք»:

Ստուգող կամ ուղղող գործածական եզր է գրչութեան ար-
ուեստի մէջ. դա այն անձնատրութիւնն է, որ գրչի արտագրածը
համեմատում էր բնագրի հետ, որպէս զի սխալներ չսպրդուին
արտագրութեան մէջ: Տէր Գրիգորիսը ուղղել է և տնօրինական-
ները, այսինքն պատկերները քաջատրել. տնօրինականներ էին
կոչւում գրչութեան աւետարանի այն պատկերները, որոնք
Փրկչի տնօրինութիւններն էին պատկերացնում, այստեղից էլ

«անօրինական» բառը դորձադրուել է պատկերի փոխանակի Չե-
ռազրի մէջ շատ չին սրբապրութիւնները, բայց ճիշդ նոյն ձեռ-
քով, որով բացատրուած են պատկերները: Այդ բացատրութիւն-
ները ցուցումներ են եղել պատկերների բովանդակութեան մա-
սին. Յակոբի նկարելուց առաջ որովհետեւ շատ անգամ նկարիչը
հէնց գրած բացատրութեան վրայ է նկարել. օր. 15 նախահայ-
րերի մեղանշիլու պատկերն է. լուսանցքում գրուած է. «դրախտն
է, եայ. ևդամ. աւձն խաբեց. պաղէն կերն. մերկցւ», ընդգըծ-
ուածը ալ մնացել է պատկերի տակ: Եր. 17 բացատրութիւնից
կարդացում է միայն «դ. գլուխ... ժկ...», որովհետեւ առիւծի
մարմնով չորս գլխանի սփինքսի պատկերը մասամբ ծածկել է
գրութիւնը: Այսպիսի գէպքերը հաղուադիւտ չեն, ինչպէս 20, 26,
28, 37, 49, 67, 131: Պէտք է ենթադրել. որ միւս պատկերների
կողքին եղած բացատրութիւններն էլ նկարելուց առաջ են գրուած,
որոնց հետևողութեամբ և նկարել է Յակոբը. օր. 22, 28, 31, 34,
166, են վերջին պատկերի համար գրուած է «վէրի մարդու ոտ-
ներն, ձեռներն սղոց սղոց. վիզն յերկան»: Այդպէս էլ նկարուած
է. Երրեմն էլ նկարները համապատասխան չեն բացատրութեան,
պէտք է կարծել, որ նկարիչն է դանց արել. խուսափելով դժուա-
րութիւնից:

Ո՞վ է այդ տէր Գրիգորը: Հետեւեալ պրակի մէջ կտեսնենք,
որ Գրիգորիս Աղթամարցին զբաղուել է Լեղեքսանդրի պատմու-
թեան նկարազարդութեամբ 1536 թուին, և միւս կողմից տե-
սանք, որ դիրքը գրուած է ԺԶ. դարու երկրորդ կիսից ոչ ուշ,
ուրիշ «տեք Գրիգոր», այսինքն Լափս/ուղոս կամ Կաթուղիկոս
Աղթամարցուց յետոյ մինչև ԺԶ. դարու վերջերը, յայտնի չէ, որ
գրաւորած լինի նոյն գործով. բնականաբար մարդու գլխի մէջ
այն միտքն է զարթնում, թէ այս մեկնող «տէր Գրիգորը» Աղ-
թամարցին կարող է լինել: Սորա դէմ է խօսում միայն այն
հանգամանքը, որ Երուս. Ն. 473-ի ցուցմամբ «ինձ հանց ուժ ու
թե պիտէր» կաֆան Գրիգորիսինն է, իսկ այստեղ լուսանցքում
«խշ», այսինքն Խաչատուր է նշանակուած. մամանակը, գուցէ,
վերջնականապէս կորուչէ այս խնդիրը:

Վարազի ձեռագրի մէջ առաջին մասում առհասարակ Նկա-
ֆաների հեղինակների անուններ չեն նշանակուած լուսանցքում,
բացառութեամբ Զաքարիայի, 71 երեսից սկսած նաև «փ», իսկ
116 երեսից սկսած, այսինքն Պարմէնիոսի Աղեքսանդրին դեղա-
կուր անելու փորձից յետոյ, յաճախում են «Խ՜չ». «Զք» կամ
«Զքրէ», «Դր» համառօտագրութիւնները: Գրիգորիսի անունով
նշանակուած կաֆաները հետեւեալներն են.

ա) 133. «Յորժամ չարին ի յետ... կաֆային հետևող

«Դեսպանդ, որ երեկ» և «Ասալ թէ ինձ հմ կա զու» կաֆաների դէմ նշանակուած է «Գր», բայց ոչ առաջնի: Մենք Յովասափ Սեբաստացուն նուիրած յօդուածի մէջ ցոյց ենք տուել այս տան կապը ֆրիկի հետ, համարելով սորանք կամ սորա հետևողութեամբ մի այլ հեղինակի գրած*: Տաշեան համարում է այն հեղանկացու գործ, որ բնաւ կարելի չէ:

բ) 156. «Փառք քեզ արարիչ ա՜ծ...» կաֆային հետևող «Աղեկսանդր դիւրաւ տիրեց...» տան դէմ նշանակուած է «Գր» բայց ոչ առաջին տան, որ դարձեալ ֆրիկի հետ է կապուած*:

գ) Կարմրադեղ վերնադրով. «կաֆայս ի Գրգորիսէ առ Աղէկսանդրոս Աւագ զիմ աւուրքս ու զկեանքս», իսկ սորան հետևող «Զաւրութ» ի բաղկիս բարձաւ» տան զիմաց լուսանցքում նշանակուած է «Գր»**:

դ) 261. «Աքանդար արքայից արքան...» լուսանցքում «Գրգսէ», նրանից անմիջապէս առաջ դրուած «Մայրք մանկադուռից լացէք» ոչինչ չունի, իսկ սրանից էլ առաջ դրուած «Այ իմ միամաւր որդեակ» ի զիմաց լուսանցքում «Յշ»:

Ընթերցողը տեսնում է, որ այս Զ-ով հնարաւոր չէ Գրիգորիսին վերագրուած կաֆաների խնդիրը վերջնականապէս լուծել, բայց հարկ համարեցինք ձեռքի տակ եղած նիւթերը մատչելի անել բանասիրութեան:

Գ.

Երուստղէմի № 473 ձեռագիրը մեզ մի այլ կարևոր նորութիւն է տալիս Աղթամարցու կեանքի վերաբերմամբ. նա ոչ միայն կաֆաներ է գրել, այլ նկարագարել է Աղէքսանդրի պատմութիւնը բովանդակութեան համեմատ: Մի շարք յիշատակարաններից կամ լուսանքցի նկատողութիւններից պարզւում է, որ ձեռագրի գրիչն է Մարգարէ Արճիշեցին, որ 1536 թուին ապրում էր Վարազում, և այստեղից մաս մաս ուղարկում իւր գրած Աղէքսանդրի պատմութիւնը Գրիգորիսին նկարագարելու: Բայց Աղթամարցին բոլորը չէ նկարագարել, այլ մինչև 33-րդ երեսը, մնացած տեղերում պատկերների տեղերը բաց են մնացած, թէև գրչի ցուցումներն ու նկատողութիւնները Գրիգորիսի անունով շարունակուել են մինչև վերջ. սակայն ինչ որ կայ, այն էլ կա-

* Արարատ 1948. Ապր.—Դեկտ. Համ. Կոստանեանի Գրիգորիս Աղթամարցին եր. 114.

** Համ. Գրիգորիս Աղթ. եր. 149.

ընոր նշանակութիւն ունի մեր մանրանկարչութեան պատմութեան համար: Զաքարիա Գնունեաց եպիսկոպոսը, ինչպէս տեսանք, Գրիգորիսի աշակերտն է. հետաքրքրական է պարզել, թէ Զաքարիան պարզ ընդօրինակող է Աղթամարցու պատկերների, թէ ինքնուրոյն իւր պատկերների մէջ: Տարաբաղդարար այս հարցի պատասխանը հշդիւ և մանրամասնութեամբ տալ չենք կարող, ձեռքի տակ չունենալով Աղթամարցու պատկերների լուսանկարներ. բայց այն նկատողութիւնը, որ ունինք մեր ձեռագրում Աղէքսանդրի ձիու մասին, ապացոյց է, որ ուսուցչի և աշակերտի նկարների մէջ տարրերութիւն պիտի լինի: Զիու մասին նախ գրուած է կարմրադեղով մի կաֆայ.

10^ա. Զուարակա գլուխ յետ և երիվար
Շատոց ածէ կիմջ և դժար.
Ով Փիլիպոս զայդ որ տեսար
Տուր ի պահեստ զընդանարար
Մինչ երևի կայտառն ի յար
Աղէքսանդրոսն հրմտարար
Դովաւ տիրէ երկրի յերկար
Ծով և ի ցամաք ընդհանրար:

Ապա իբրև սորա շարունակութիւն սե թանաքով գրչի կողմից աւելացրած է. «Ծաղիկ հան, ով փառաւոր և հրաշադարչ հոգևոր Տէր, որպէս և պատմութիւնդ վկայէ և զքո ուսաց մոխիր Մարգարեկս յիշելոյ տրժան արա ի տժրս: Եւ հետևեալ կաֆայի ցուցման համաձայն նկարուած է ձին՝ գլուխը և ռաները թռչուններից, մէջքն ու ազդրները առիւծ ու վագրներից, պոչի ձայրը մարդիկ, իսկ մէջքի առիւծի պոչը վիշապ օձ: Զարուրտայի նկարած ձին, թէպէտ նոյն տարրերն ունի, բայց դասաւորութեան մէջ տարրերութիւն կայ. օրինակ մէջքի առիւծի պոչը զոյգ մարդիկ են, իսկ բուն պոչը վիշապ օձեր: Պատկերի տակ գրուած է կարմրադեղով հետևեալ կաֆան.

Զի ըզքեզ գովել կամիմ ցլադլուս ծնունդ ծովային
Բաշըդ հըրեղէն է, քո լանջքդ ու մէջքդ յառիւծ նմանին
Սըմբակդ յօրինաէ (ճ) կազմած, հանց ուժեղ դինչ ուշ-
կաչարոյն.

Երանի տամ այն բախտին՝ որ տապրօք քոյին յօրդօրին:

Ինչպէս վերև Վարադի Զ.ի մէջ տեսանք այստեղ ևս պատկերների տեղը գրչի կողմից բաց է թողնուած և լուսանցքում, երբեմն նաև բնագրի մէջ, ցուցումներ գրուած կամ բնագրի բովանդակութիւնը մասնանշուած, որի համեմատ պէտք է նկար-

ուէին պատկերները. այդ ցուցումները երբեմն ընդհանուր են, գրիչների համար և երբեմն ուղղուած մեր Զ-ի նկարիչ Գրիգորիս կաթուղիկոսին:

2^ր. Մուրաթի տեղ թող, ով խմաստուն քարտողար և զՄարգարէ գրիչս յիշեալի տ^ր:

7^ր. «Մաղիկ դաւձն հան», Եւ նկարուած է Փիլիպոսը նըստած, թռչունը զոգին ձու է ածում, իսկ վիշապը առաջին՝ բնագրի բովանդակութեան համամաստ:

11. «Մաղիկ հան ո^ւ պ առէ», այսինքն համապատասխան բնագրի բովանդակութեան և կարմրադեղով գրուած կաֆային. և նկարուած է Բեքտանիրոս Աղէքսանդրին աստղերը ցոյց տալիս:

13^ր. Հան զԱրիստոտէլ աթոռով և զաշակերտքն առաջի: Եւ զՄարգարէ մեղաւոր գրչակս յիշեալ հոգևոր տ^ր, զի և դու յիշեալ լիցիս առաջի ատենին քի: Նկարուած է Արիստոտէլ նստած աթոռի վ^ր, ապարօշով (չալմայով) գլխարկը փաթաթած, առաջին գրակալ. դէմը չաքած են Աղէքսանդր և ուրիշ չորս աշակերտներ:

16^ր. «Ի հաւս դնին հան, որ հեծեալ լինի». այդպէս էլ պատկերն է, Աղէքսանդր ձին հեծած, թուրը կողքից կախ և կապարճը պաւակում:

22^ր. «Մաղկի տեղ թող, ով քաջ գրագիր»:

28^ր. Ով քաջ հսկաոր և անյաղթ Ֆիխոփայ (Տ!) հոգևոր տ^ր, հան գրադաքն զՍքանդարիայ հրաշադեղ և ահարկու տեսլեամբ, հրաշագարդ և երանգ երանգ գունով, ո^ւ պ վայել է քոյին տ^ր տեսութե^նդ. միթէ առաջին գրոց սուգն փարատի ի խոց սրտէս ի քո ծառայէ»:

42^ր. Զկոխն հան ծաղիկ, հոգևոր տ^ր, և զքո նուաստ ծառէ յիշեալ, զի յոյժ աշխատեցայ:

Ունինք աւելի պարզ ցուցումներ, թէ այստեղ յիշուած «հոգևոր տէրը» և նկարիչը Գրիգորիան կաթուղիկոսն է. —

43^ր. ԶԳ^րգրիս կաթուղիկոսն յիշեցէք ի ք^ս, զնկարող այսմ գրոցս և ա^ն ծ ողորմի ասացէք ամէն»:

46^ր. Մաղկի տեղ թող, ո^ւ պ որ առէ և զԳ^րգրիս կաթ^նդկան զնկարող սորա յիշեալ»:

57^ր—58^ր. Ներքեի լուսանցքում. «Մաղկի տեղ թող, ով սրբասէր եղբայր, և զԳ^րգրիս կ^նթդկան յիշեալ ի տ^ր. ^նը նմին և Մ^րգ անիմաստ գրիչս Արճիշեցի յիշ» ի ք^ս»:

85^ր. Ներքեի լուսանցքում. «դայդ ^ր. երեսգ զծաղիկն լից. քով արա, հոգևոր տ^ր, որ թիտի կեղտն չերկայ և անմեղազիր լիք. զթորւան փոշին կու հանին, էնց եղաւ»:

101^p. Հան ծառեր և գետ.

Ջնկարող այս լաւ գրքիս զկթ՝զկսն Գրգ՝րիս. այլ և զգծող
այսմ տառիս զՄարգարէ Արհիշեցիս, յիշեցէք ի ք՝ս ա՛ծ:

112. Բնադրի հետ գրուած. շաբաթիս ի շուա տուր, հո-
գևոր տր. և հան զկոթւն Աղէնսանդրու և Պաւրոսի, զի այդ երեսդ
նեղւած էր զքո ոտաց մոխիրս յիշեալ:

Աղէքսանդրի պատմութեան խմբագրութեան տեսակէտով հե-
տաքրքրական են յատկապէս հետեւեալ նկատողութիւնները, որ-
տեղից երևում է, որ Երուսաղէմի Զ-ը «բէթերի» կամ կաֆաների
և նրանց համապատասխան նկարների տեղի վերաբերմամբ նախ-
կին օրինակի համեմատութեամբ փոփոխութեան է ենթարկուել,
իսկ 28^p նկատողութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս Զ-ը առաջին
արտագրութիւնը չէր Գրիգորիսի պատուէրով և Մարգարէ գրչի
ձեռքով:

128^f—129^m. Զայդ. ՝ք. բէթս ի նշանած տեղն գրէ. զի յաւ-
րինակն սխալ էր. և զծաղիկդ այլ անդ հան, որ ուղիղ գայ:

133^p—134^m. Ով քաջ տարտող (քարտող), բէթերդ ու ծա-
ղիկդ ի յօրինակն էնց էր գրած ի յետ. տպա ինձ այսպ՝ս թըւի
թէ ի նշանած տեղն լաւ է. ո՛ւ պ որ դու կամիս, էնց արա.
զԳ՝րգրիս կաթ՝զկսն նկարող գրքիս և զՄարգարէ գրիչս յիշե-
ցէք ի ք՝ս:

136^p—137^m. Ներքեի լուսանցքում. Յայսմ վայրի էի, յոր-
ժամ եկաւ տ՝ր Յովանէսն, մեր հոգևոր եղբայրն ի ի հոգևոր տէ-
րէն և ասաց մեղաւորիս, թէ յոյժ մեղադրեաց քեզ հոգևոր տ՝րն
բէթէրուն որ ի հետ կշտի արճընած խաղին կու գրես, ես մեղայ.
աստից ի յետ զինչ հոգևոր տիրի հրամանքն է, թող էնց լինի:

Զեռագիրը գրուած է Վարադում, 1536 թուին հետեւեալ յի-
շատակարանների համեմատ.

18^f. «Գրեցաւ ի Վարագ»:

41. «Գրեցաւ գիրքս ի Վարագ. ի ՝Ջ և ի Զ՝ե թուին ձե-
ռամբ Մարգարէ մեղսամած գրչիս. ի յառաջնորդութ՝ե տ՝ր
Կ՝րպտ արհե՛պսի և Ստեփաննոս նորընծայ վ՛րդալին. ի վայելումն
անձին իմոյ և յիշատակ... (թերի):

Այս պրակը փակելուց առաջ մի երկու խօսք էլ Մարգարէ
գրչի մասին. բացի վերև յիշուած նկատողութիւններից կան և
ուրիշ փոքրիկ յիշատակարաններ, որ միայն նորան են վերաբե-
րում, որ տեղից երևում է, որ նա 1522 թուից սկսած գրչու-
թեամբ էր զբաղուել և ինքն էր պատրաստում իւր թանաքները

և ապրում էր Վարազի միտրան տէր Սահակի տաղաւարում կամ խցում այս Զ-ի գրութեան ժամանակ:

18^ր. «Սուրաթի տեղ թող, ի՞նչ գրագիր, և ա՞ծ ողորմի ասա անարժան գրչիս Մարգարէ արեղայիս. զի այսաւր յոյժ նեղացայ ի գրելս. մինչ զի զմեռանիլն լաւ համարեցայ քան զկենդանութի՛ն, ի տան մէջ գրէի և երդիքն շատ դահմաթ կտուր տնձրե ձգելով և կարկուտ. լինի թէ յէդունէն մինչ յերկունն. ՚լ. անգամ ի վեր եհան և նստոյց. և ես զաւուրդ բանի թարկն չի տուի»:

55^ր—56^ա. «Հաղար բերան փառք ա՛յ, որ այս ժ՛դ տարի է, որ գիր կու գրեմ, ի յուխտեց (?) արջասպէն ի դատ թանաք չի ելիեր. այս Շատխու արջսպիս չէի հմուտ, ի մէկ գրէն էնց կոկ եկաւ գիրս»:

76^ա. «Եւ անմեղադիր լեր կարմիր գրիւտ. զի զզինջուֆրն կարմիր գդակն տարաւ. ա՛ծ ի շէն պահէ զՎարազայ դարպասն, որ խօղով մի սիլիկ գդա. առա. գրեցի. Զա՛ր Սահակն յիշեցէք ի ք՛ս, զտէր տաղաւարիս, որ կու գրեմ»:

Մարգարէ գրչի մասին ունինք և ուրիշ տեղեկութիւն. նորա աշակերտ Յոհաննէս Արճիշեցին 1531 թուին գրած Յայսմաւուրքի յիշատակարանի մէջ յիշում է իւր ուսուցիչների շարքում նաև «տէր Մարգարէ Արճիշեցւոյն» *:

Դ.

Միջնադարեան մեր գրականութեան մէջ Աղէքսանդրի պատմութեան հետ շատ կարևոր դեր է կատարել ժողովրդական ընթերցանութեան համար Պղնձէ քաղաքի պատմութիւնը իւր յարակից մասերով. Տաշեան և Զոպանեան մատնացոյց են արել դրանց կապը «Հաղար մի գիրի» արարերէն հէքիաթների հետ. այդ երկը թարգմանուած է 1222 թուին արարերէնից Առաքել Անեցու ձեռքով **. տարաբաղդարար ձեռքի տակ չունինք Պղնձէ քաղաքին վերաբերեալ գրականութիւն և նոյն իսկ հայերէն բոլոր հրատարակութիւնները, որպէս զի համեմատել և լիովին ճշգել կարողանայինք, թէ ի՞նչ չափով է ներշնչուել Գրիգորիս Աղթամարցին աշխարհիս անցաւորութեան գաղափարին նուիրուած այս գրքից: Պղնձէ քաղաքը իւր պարզ, անպաճոյճ, բայց մի և նոյն ժամանակ երևակայական պատմութեամբ, դարձել է մեր միջնադարեան հասարակ ժողովրդին մատչելի և հաճելի ընթեր-

*/ Դիւան Հայոց պատմ. Գիրք Ժ. եր. 22.

** Տաշեան Յուցակ. 343. 334. 4046. Հանգ. Ամս. 1894. 334. Հայ էջեր. Յառաջարան. 1.9.

ցանութեան նիւթերից մէկը. այս հանդամանքն է եղիլ պատճառ, որ Գրիգորիս Աղթամարցին ճոխացրել է կաֆաներով, աւելի ևս խտացնելով Պղնձէ քաղաքի մէջ արտայայտւած մտքերը. այդ գործում նորան աջակից է հանդիսացել և Յովսէփ Աղթամարցին. զոնէ, ՄԼ՝ կաֆան նշանակուած է սորա անունով*, լաւագոյն ապացոյցը, որ կաֆաների հեղինակը տաղասաց Գրիգորիսն է ոչ նոյնանուն այլ կաթուղիկոս:

Յովսէփ Աղթամարցու մասնակցութեամբ որոշուած է այս ողբերի գրութեան ամենից ուշ ժամանակը. Գրիգորիս փոքրի մասին խօսք լինել չէ կարող, որովհետեւ 1544 թուից առաջ նա պէտք է դեռահաս պատանի լինէր, անընդունակ համակուելու աշխարհիս ունայնութեան այնպիսի դադափարներով, որպիսին յատուկ են ծերութեան հասակը թեակոխած անձանց: Գրիգորիս Աղթամարցին այս ողբերը պէտք է գրած լինի իւր կեանքի վերջին տարիներում: Այդ կաֆաները կամ ողբերը, ինչպէս կոչուած են Զ-ի մէջ, արժանի են յատուկ ուշադրութեան ոչ այնչափ իրենց բանաստեղծական յատկութիւններով, որչափ լեզուով, որպէս մի անգնահատելի աղբիւր մեր աշխարհարարի դարգացման պատմութեան. նոքա մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան մի օղակն են կազմում, որ սկսւում է Աղէքսանդրի պատմութեան կաֆաներով:

Զեոքի տակ ունինք միայն մի ձեռագիր, որ պատերազմի ընթացքում բերուած է Կոուց անապատից և այժմ կրում է 588 համարը, գրուած Ռ՝Ծ քառասուն և Թ՝ (—1770) թուին Գրիգոր քահանայի ձեռքով: Զեռագրիս մէջ փոքր բացառութեամբ նշանակուած են այն կաֆաները, որ աւելացրել է Աղթամարցին, պարունակելով նաև հեղինակի յիշատակարանը և գրչի յաւելեալ տեղեկութիւնները, որ դնում ենք յաւելուածի (I և II) մէջ: Հեղինակի խօսքերի համեմատ՝ նորա գրած կաֆաների կամ ողբերի թիւը 43 է, չքառասուն ու երեք սարուջումլայ ոտանաւոր ողբ կայ ի սմայ: Գրիչ Գրիգոր քահանան իւր կողմից, երևի, բացի այս յիշատակարանից, ուրիշ մի աղբիւրի վերայ հիմնուած, գրում է. «և Ս՝ Գ. ողբ յիւրմէն տսեալ (իմաստուն կաթուղիկոսն տ՝ Գրիգորիս), թող զայն, որ զեւկու փանկն ու զմեկն ինքն է արարեր ի բնական ողբերն, զի պակաս էր»: Գրչի այս խօսքերը մեզ համար բոլորովին պարզ չեն. Զ-ի ողբերի թիւը ըստ թուահամարների 74 է, բայց իսկապէս 72. որովհետեւ լ՝ե և լ՝դ թուա-

* Կոստանեան. Նոր Ժողովածու Դ. հր. 42 հրատարակել է Յովսէփ Աղթամարցու «երկու փնաս կայ անաղին» սկսուածքով սրբական արձրաւոր մի ուրիշ ոտանաւոր:

12^m. — ք-ը = ժէ, 13^p. — դ = իե, 16^m. — դ = լդ, 19^m. — ե = ծը, 38^p. — գ = կա, 40^m. — է = կը, 40^p. — ը = կե, 42^m. — թ = կղ, 42^p. — ժ = կէ, 43^m. Չորանեանի ե. տունը, 2-ի ծը. Յովսէփ Աղթամարցունն է, իսկ ը. տունը, 2եռ.-ի կը, Գրիգորիս Աղթամարցուն. բայց այստեղ ևս յիշխտակութիւն չկայ հեղինակների մասին:

Ստորև հրատարակում ենք Պղնծէ քաղաքի այդ կաթաները, տների սկզբին աստղերով նշանակուելով 2—ի մէջ Գրիգորիս Աղթամարցու յատկացուած տները, և ծանօթութիւնների մէջ բերելով 2—ի վկայութիւնն այդ մասին իսկ խաչերով այսպիսիները, որոնք թէև նորանը պիտի լինեն, բայց չեն նշանակուած յուսարով, թէ ապագայում նոր 22-ի համեմատութեամբ կամ մատենադրական վկայութիւններով հնարաւոր կլինի պարզել խնդիրը լիովին:

2-ը բերուած է Կտուց անապատից և այժմ կրում 588 համարը. տախտակի կաշէպատ կազմով, $15 \times 11 \times 4\frac{1}{2}$ սմ. մեծութեամբ. գրուած է վատ քղթի վրայ, $15 \times 11\frac{1}{2}$ սմ., 230 թերթ. վերջինը մագաղաթեայ պահպանով. նուորագիր $10 \times 6,8$ սմ. թղթի վատութիւնից անկիւնների կողմից թերթերը փշրւում են, բայց բարեբաղտաբար ոչ մի տեղ չէ վնասուած գրուածքը: Դրիջն է Գրիգոր քահանայ, որ գրել է Ջերմաձորի Մակայ քաղում, և ճիւթ (=1700) թուին:

Բովանդակութիւնն է.

ա. 2—51^p. Պատմութիւն Պղնծէ քաղաքին «Կայր ի Բաղդաս քաղաք»:

բ. 51^p—52^m Գրիգորիս Աղթամարցու յիշատակարանը (տես Յաւելուած II).

գ. 52^p—54^m Գրչի երկու յիշատակարանը (Յաւելուած III.).

դ. 54^p—104^m. Յովհաննէս Թլղուրանցու Արարածոց մեկնութիւն, Ոտանաւոր. Սկս. Սկսողն է սկիզբն:

ե. 104^m, Ոտանաւոր, «Ըս գնալոյն մեր ի կտցու անապատին(8!) . որ ծոփն զմեզ արգելոյր» հաւանօրէն գրչի կողմից գրուած, որովհետև գրուած է ի թըւին ~ա. և հարիր, քառասուն և ~թ. այլ աւել 1700 թ., որ թուն գրչութեան թուականն է. Սկս. «Ծովիկ մի կանչեր»:

զ. 105^p—106^m. «Տաղ գինու և ուրախութե», «Արիք եղբարք իմ»:

է. 106^p. Տանուարացոյց. Անդրիասի իմաստասիրի. Սկս. «Յորժամ խոյն լինի»:

ը. 123^p. Վ~ս կազմութե մրդկ'ն . Սկս. «ստուգիւ հարտարօք ընտրած»:

թ. Գրչի զլիսաւոր յիշատակարանը վերջում. 227^p.

Գաւեղին Էպիսկոպոս

ՊՂՆՁԷ ՔԱՂԱՔԻ ԿԱՖԱՆԵՐԸ.

Եւ ասացեալ է զայս ողբս Գրիգորիս կրդկան ի բերանոյ Դաիպին

ա. Ասեմ քեզ զրոյց Մուսէ
Յարքայէ մերմէ հօօրէ
Ինձ և քեզ գնալ ասէ
Ի քաղաքն որն է Պըղընձէ:
Հաստատուն զրոյց ուզէ
Ի ծովէ և ի ցամաքէ
Եւ յայն կժերուն ուզէ,
Որ ի ծովն արքայն արկեալ է*.

Ի բերանոյ ալեուրին

բ. Յոյս ունիմ ես առ ա՛ծ,
Որ զբարին մեզ առաջնորդէ.
Տանում ու բերեմ զսոսայ
Հանց առնեմ զինչ տ՛րդ ասէ.
Քառասուն աւուր ճնալ՛րհ
Մուխաղրայ և ինքն անջուր է
Պ ամք գնամք և ՛գ գամք,
Զարմանք շատ ի ճանապարհէ**.

գ. Աղաչեմ ըզքեզ ստեղծող
Դու հանես ի մըթնես ի լոյս.
Ուղիղ մեզ առաջնորդես,
Զհատանի մեր կենացըն յոյս.
Հրաման հալածման արայ.
Թանձրացեալ խըստացեալ ամբոյս.
Պայծառ արեգակ ծագեայ,
Որ յառաջն եղև յեզիպտոս***.

* Տբ. Վերնագիրն ամբողջ կարմրագեղով. «ողբ»-ի «ասեմ քեզ» առաջին երկու բառերը նոյնպէս. լուսանցքում Ա. եւ այսպէս Թուադրուած են բոլոր ողբերը մինչեւ վերջ: Տպագրուածում չկայ:

** Տա. Լուսանցքում «Գրգրս»: Տպագրուածում չկայ:

*** Տա. Լուսանցքում «Գրգրս»: Տպագրուածում չկայ:

դ. Մեր կեանքս է դեռոց նըման
Անդադար կայ ի գընացման.
Կամ արեգական ընթացք
Որ չափեն գտարին ի լման:
Քան զայս այլ փութով գընամք
Եւ լինիմք մեք անհետական.
Կենալոյ ճարակ չունիմք,
Պատահիմք զերդ սարդի ոստայն*:

ե. Գընաց ժամանակ սոցայ.
Զերդ երազ մըթան գիշերին.
Զըկայ դառնալոյ ճարակ,
Յայս տեղիս որ զգիրըն թողին:
Աւաղ թէ կարինք գիտնալ,
Թէ բարի դործով գընացին
Կամ թէ հարուածով անցան
Վանց մեղաց որ մէկ չերեին:

զ. Յառաջ ի քաղաքն իջնունք
Եւ տեսնունք զշինուածքըն ն՛ր
Թէ ո՛ւր և զխարդ է սայ
Կամ շինու տ՛րն կերեայ:
Վայրքս այս անրնակ դարձեր
Կենդանի մարդ իսկի չըկայ.
Է՛, փուչ Ազամայ որդի
Որ կենաց ճարակ քեզ չկայ**:

է. Մարդ որ գայ ի յայս տեղիս
Թող դմեզ լայ ինքըն խրատի
Որ մենք ի մեր շատ իրացս
Ենք բաժան ողորմ ու լալի:
Ով փոքր մի յառաջ երթայ,
Նայ տեսնու իր դարմանալի
Ու փառք ա՛յ թող տայ,
Որ յաւէտ է միշտ կենդանի:

* Շա. «Եւ ասաց Գրգ՛րին զայս: ողորմ ի քերանոյ Ամիր մուսին». Լուսանցքումն էլ «Գրգրս». միայն ասացին տողը կարմրադեղձի Տալ չկայ:

** Տր. Լուսանցքում Գրգ՛րս. Տալ չկայ:

- Ը. Տեսէք դուք զարմայք բազում
Թէ քանի մարդ ի հող դարձեր.
Մահըն բաժանեաց ըզմեզ
Կորուսութիւնն ենք ժողովեր:
Համարըս տալոյ ունիմք
Արարչին զոր ինչ եմք դորձել
Աւաղ զանաչառ ատեանն
Զահաւոր բարբառըն լըսել:
- Թ. Քանի Աղամայ որդիք են ծընեալ
Յայս կեանքս ու մեռեալ,
Եւ զերդ զանասուն անբան
Կենդանի աստէն մեռեալ:
Բայց որ իմաստունք էին
Զայս ետուն և դայն են ատեալ.
Անդէն իւրց տուն չինեալ
Գընացեալ ի նմա բնակեալ*:
- Ճ. Աւաղ, թէ քանի կացի
Յայս կեանքս և վայելիցի.
Գործոյս ամենի հաշիւ,
Ահա ժամ եհաս որ խնդրի:
Քանի կենդանի էի
Նալ բազմաց պարգևք բաշխէի
Ես զիս անմահ կարծէի,
Նալ եղայ սակաւ մի փոշի:
- Ճա. Քանի որ յայս կեանքս եկիր,
Նալ կացիր զամէն յերեր.
Բերդեր ու քաղաք բազում
Դու զամեն յայլոց իւրեցիր:
Յիմիկս ես յերկիր անկեր,
Որ որդունքն զան քեզ ի կեր
Դեռ ես պատասխան տալոյ
Զոր ի յայս կեանքս զրկեցիր:
- Ճբ. Երբ թիւըն կենաց լըցուի,
Ու մահու օրերըն մօտէ,

Ոչ ոսկի, ոչ արծաթն օգնէ
 Ոչ հեծելըն թէ հաշուէ,
 Բաց արդարթի միայն
 Որ փրկէ զմարդն ի մահուանէ
 Ո՞ւր արքային եղև
 Որ ասեն իւրն Եզեկիէ՞:

Ժդ. Ես մեծ թիւր էի
 Եւ կարի հզօր զօրաւոր,
 Անշափ մալ լ'ոսկի կայր ինձ
 Եւ ՚ճ. ՚ա. ձիաւոր,
 Յամենէ դատարկ տարան
 Քան զաղքատ մարդիկ շունկոր,
 Եղեալ եմ ի նեղ տապան
 Ընդ երկիր եղեալ միաւոր**:

(Ժդ) Այ իմ սիրելի եղբարք,
 Աչք ի յիս տըւէք զինահար,
 Գեմ շատ ի մէկ տեղ կացինք
 Ու եղաք ուրախ հաւասար,
 Ի յայս տեղիս եմ գումար
 Եւ դժոխքն է մութն ու խաւար,
 Զիս տեսէք, ձեզ խղճացէք
 Զինահար ՚ա. զինահար***:

Ժե. Երբ ես կենդանի էի
 Տիրէի ՚ա քաղաքի
 Բերդեր ու գաւառ բազում,
 Անհամար և անթըւելի,
 Քսան, ՚ա. ձի ունէի,
 Բեղաւի և զարմանալի,
 Երբ ես տանէն ելնէի
 ՚Բ. բիւր մարդիկ հանէի †:

* 44բ. Լուսանցքում «Գրգրս» բնագրում երբ լսեց ամիր Մուսէն, նա իլաց եղեւ եւ ասաց զայս ողբու Տպագր. չկայ:

** 42ա. Բնագրի մէջ. «Եւ դրած էր ողբս ի Գրգրսէ» Տպ. չկայ:

*** 42բ. Լուսանցքում մոռացուած է նշանակել ԺԳ.

† 45ա. Բնագրի մէջ «Եւ ասաց Գրիգորիսն». Տպ. մէջ առանց Գրիգորիսի անուան:

ժդ. Մեռաւ. նախասնայրն Անդամ
Եւ ծնեալքն ամէն ի նմանէ.
Հող էր ւ ի հող դարձաւ
Զոր և տ՛րն էառ ի յերկրէ:
Մեք որ մնացինք յետոյ
Կարծէինք մեզ մահ ոչ տիրէ.
Հանցեղ դնալոց եմք մեք.
Զերդ ըզսառն որ հողմքն հալէ*:

ժէ. Մեռայ ես որ տէր էի [բարութիւն]
Զոր դուք տեսանիք.
Մարդոյ հանց աղւոր վայելք
Զէ հասեր ումեք հայրենիք:
Ես դեռ գրկէի զամէն
Մինչ որ մահն ասաց հերիք.
Հողոյս եմ հաւատարեալ.
Ա՛յ, եղբարք իմ դուք մի խարիք:

ժը. Այ իմ զեղեցիկ արքայ,
Յէր չասիր, թէ մահ կայ դալոյ.
Քո եղբայրքդ ու սիրելիքդ
Զինչ առնեն ի հետ Ա՛յ,
Զյոյսդ քո ի յինչս դրիր.
Որ բնաւ ոչ էր յիշելոյ
Պարտ է քեզ ի միտ ամել
Զդադաստանն ահեղ Ա՛յ**:

ժթ. Զինչ դանձ ու զումաչ կայր ինձ,
Զոր էի մեղօք ժողովել,
Զկարացին ինձ մէկ օգնել
Կամ սակաւ մի զցաւն փարատել:
Տուք զայս կեանքս ու զայն առէք
Երբ մահու ճարակն է հասել
Զկայ հողածին ծնունդ,
Որ կենդանի գինքն է պահել:

* 15ա. Բնագրի մէջ «եւ ասաց զողրս Գրգրսն»: Այս տեղից յետոյ
տպագ. եր. 42 ունի «Որ զմեր խեղճ մահըն լսէք», իսկ 2-ը չունի:
Տարբեր է այստեղ եւ արձակ քնադիրը:

** 44բ. Լուսանցքում «Գրգս» Տպ. վայր:

Ի. Է մարդ, իմացիր դայս կեանքս
Դու գիտեա, որ չէ մնացական
Զմանն մոռացեր ես դու
Ամենին նայ աստիճական,
 Զոր ինչ յԱդամայ ի վեր
 Են ծնեալ ամեն կու դնուն.
 Զանայ դու, բարի գործէ,
 Որ անդէն չլինիս փոշիման:

Իա. Մարդ որ յինչքն յուով լինի
Նայ բնաւ ինքն չի հանդի
Ոչ անուշ ի քուն լինի
Ոչ զիշեր ինքն գաղարի,
 Զերթ զնաւն ի մէջ ծովուն,
 Հանապաղ ինքն տառանի,
 Մինչ մահու հրաւերն դայ,
 Ըմբռնէ զնայ յանկարծակի*:

Իբ. Յիմիկս եմ ի հող դարձեր
Կերակուր որդանցն եմ եղեր,
Ի յիմ անխնուն բարեացն
Ես ունայն ի բաց մնացել:
 Շատ մարդ անարժան ստիւք
 Եկեալ զիմ տապանն է կոխել
 Է՛Այլ մարդ յինէն չի խորշել
 Աղքատից նման եմ եղեր:

Իդ. Է մարդ, որ դու գաս առ մեզ,
Լաց ըզ մեր կորուստն ի բնէ.
Մանն որ մարդուն հասանէ
Զկեանք մարդուն զըմար կու փոխէ:
 Մինչ մեք կենդանի էաք
 Ասէաք, թէ ով ըզմեզ արժէ,
 Աստ եմք յամենէ ի դատ
 Եւ անդէն հուրն ըզմեզ այրէ:

Իէ. Այս աստուորի բարիքս
Զէ իսկի մարդոյ մնացական.

* Կա. Առասանցքում «Երգրութիւն» Յայ. վրայ:

Մահն զօրաւոր կու գայ
 Ու տան ի հողն ի զնդան:
 Որչափ որ անհոք լինիս
 Ի քո շատ դանձէդ տիրական
 Մահըն գայ, քակէ, տանի
 Որ բնաւ զհետն չիմանան:

Իւ. Է՛. Աղամայ որդիք,
 Որ յաշխարհն էք դուք շրջացել,
 Ու զանմխիթար գալիքն
 Եւ զմահու օրն էք մոռացել:
 Տէսէք թէ քանի մարդիկ
 ՅԱղամայ մինչ հօրս է եղեր
 Ամենքն են ի հող դարձեր
 Դուք բնաւ ըզմահն էք մոռացեր:

Իգ. Այս աստըւորի յորդորս
 Երազի ինքըս նման է.
 Ռ՛. Վայ ն՛ր ասեմ
 Որ զայս կեանքըս խիստ կու սիրէ:
 Երնեկ այն մարդոյն ասեմ
 Որ անդէն իւրն տուն չինէ
 Երբ որ յայս կենացս ելնէ,
 յԱ՛յ ինքըն չամաչէ:

Իէ. Իսկի չի խրատին մարդիկ
 Թէ մահու օրըն գալոց է
 Մօռնան զահագին տանջանքն,
 Որ դրազումս անդրբ մողովէ:
 Զինչ որ աստ գործեալ լինին
 Անդ մէկին հազար վըճարէմ.
 Զանայ դքեզ ի զատ պահել
 Ի մեղաց և ի չար գործէ:

Իը. Զինչ օր Աղամայ որդիք
 Գայ ի յայս տեղիս հանդիպի,
 Թէ մտօքն, իմաստուն է
 Ու գործօքն է առաքինի:
 Զտապանն իւրըն տուն չինէ,
 Ու յերակ անհոք կու լինի.

Ասէ. դատելոց է զմեզ
Արարիչն երկնի և երկրի*.

Իթ. Իմ դօրք իմ հեծեալք ամէն
Դուք լացէք ամեն միտքան
Զքաղաքս և ըզտ՝րն իւր՝ց
Եւ ըզգօրքն իւր ազ(ն)ուական:
Մեռան գնացին թափուր
Եւ ունայն ի յերկրէս ելան
Այրիմ. խորովիմ. տապիմ
Զի և զմեզ այսպէս պահեալ կան**.

Լ. Դուք արիք և առ մեզ եկէք
Եւ տեսէք շինուածք հրաշալի.
Պատեն է թողուլ զթ՝ս
Է՛ Անարդ ըզսէրն անբարի:

Եւ լալ զամենի պարոնս
Որ տէր էր ՚ա. քաղաքի
Այսօր յամէնէն զրկած
Ակն ունի հոգիս գեհնի:

Լա. Մուռ մարդ ու ապշայ յոլով
Որ կազմեն իւր՝ց տուն ոսկով
Երբ այսպէս անտէր թողուն
Ու գնան իւրեանքն լալով:
Նայ յէր աշխատին ընդ վայր
Զարշարին հոգով ու մարմնով
Զայս օրս յէր ի միտ չածին
Թէ գնամք մեք աստի փութով***.

Լթ. Շատ մի թղձք ի սմայ
Շաշակեալ են. մէկ չերեմի.
Եւ այն որ գալոց է աստ
Գնալոց է անհնարին:

* 47ա. Բնագրի մէջ գրուած է. «Եւ ասաց ամիր Մուսէն զողբս
որ ի Գրգրիսէ». Տպ. չկայ:

** 47ա. Առսանցքում «Գրգրս»: Տպ. չկայ:

*** 48բ. Բնագրում «Եւ ասացաւ ողբս ի Գրգրսէ կթ՝կսէ». Տպ.
չկայ:

Փոխի ցեղ ու ցեղ աւուրքն,
Ուր լինին ամեն մեռանին,
Անտէր թողին զայս սեղանս
Տեսաք ոոցա՝ լուծայն դնացին:

16. Զինչ կայ շինուածք
Մահըն գայ դամէն աւերէ,
Թէ չէ դու մտիկ արայ,
Թէ սորա շինողն ի յուր է:
Նոյնպէս արժեցոյ դաս,
Ու մըտօք դու զինքն գընէ
Եւ երկնաւորին տուր փառս
Որ ամէն հոգոց կու տիրէ:

17. Այս կեանքս է խաբող յերակ
Ազամայ որդիք շաւատաք.
Տեսէք զայս շինուածքս անտէր
Եւ գաս այսպէս իմանայք:
Հանապաղ խոնարհ կացէք
Եւ ի բարեացըն մի ձանձրանայք
Որ յայն կեանքն ուրախանաք
Հանապաղ հրճուիք ու ցնցաք*:

18. Տեսաք մեք զարմացք այսօր,
Տեսեալ չէ այլ մարդ հողածին.
Կենդանի մի թեաւոր
Եւ յաչացըն հուր փայլէին:
Կերպարանքն որպէս թուխ սաթ.
Փառք ասէր անմահ արարչին,
Զայս տանջանքն որ ինձ երես.
Զէ կրէր այլ քաջ անմարմին**:

19. Գաղանք դուք յաջմէ ելէք
Ի ձախմէ զղօրսըն լափեցէք

* 49ր. Լուսանցքում «Դրգր» 1, 6, 1, 2, չկայ Զեռագրում: Տեքրի նոյն դասաւորութիւնն է այս մասում նաեւ № 336 2-ում 493ր. Հաւանօրէն գրիչը 1, 6-ի փոխարէն, 1, 1: Է գրել եւ այդպէս շարունակել ողբերի թուահամարները: Տպ. չկայ:

** 24ա. Լուսանցքում «Գրգր»: Տպ. առանց Գրիգորիսի անուան:

Թռչունք դուք յօղըդ ի վայր
 Ճայթելով կտցով կռուեցէք,
 Վիշապք ճըշալով եկէք,
 Ահարկու ձայնիւ գոչեցէք,
 Սձեր դուք յոտներն անկէք
 Ամենի և պաշարեցէք *:

Լթ. Մի երկնչիւր ով արքայ,
 Զի յաղթեմ այսօր ես ն՛ց.
 Բերեմ զԱմիրաթն առ քեզ
 Կապանօք ո՞ւր չար ծառայ,
 Սօղօմոն ի յետ դառնայ
 Փախչելով յերկիրն իւր երթայ.
 Զարդեցէք զհեծեալս ն՛ր —
 Կոտրեցէք զբանակն անխնայ **:

Խ. Ով անքննելի ա՞ծ
 Քննել ըզքեզ ո՞վ կարէ,
 Ըզգործ և դարուեստըս քո
 Ով պատմէ մի ըստ միողէ:
 Տեսաք զարմարմին ըզքաղքս
 Զընդանեալ ի Սօղօմոնէ,
 Յերկաթ, լի յարճիճ լի քար
 Ի պղինձ ամուր փակեալ է ***:

Խա. Է զարմանազործ ա՞ծ,
 Որ ստեղծող են մարդկան սեռի,
 Յարածամ փառապանի
 Քո անունդ ի յամէն տեղի:
 Ի յանմարմնական զօրաց,
 Միշտ օրհնիս անտեսանելի
 Լի մարմնաւորաց ազգէ
 Ընդունիս դու անգարչելի †:

* 24թ. Բնագրի մէջ չեւ առաց զօղքս Դրիդորիս ի բերանոյ Սղմնիս:
 Տպ. չկայ:

** 25թ. Բնագրում չօղք Դրգրսիս: Տպ. չկայ:

*** 27ա. Բնագրում չեւ առաց Դրգրիս զօղքս ի բերանոյ Ամիր
 Մուսիմ: Տպ. չկայ:

† 28ա. Բնագրում. չեւ առաց զայս Դրգրիս ի բերանոյ Ամիր
 Մուսիմ: Տպ. չկայ:

խբ. Այս անցւորական թա
Միթէ յեթէ հանց բէօֆայ
Տէրըն մեռանի, դնայ,
Ու շինուածքն այլ մարդոյ մնայ,
Ու որ բնակի ի նայ,
Եւ անմահ զինքըն իմանայ.
Յանկարծ ինքն ոչընչանայ,
Որ բնաւ նշան չերեայ*:

խգ. Յիմար Աղամայ որդիք,
Մէկ բերէք ըզխելք ի վր.
Մտօք դուք տեսէք դայս կեանքս
Ու գմահու օրերն ի վր:
Կու քակէ զամէն շինուածք,
Ու շինու տէրըն չիմանայ.
Մեզ կայ պատասխան տալոյ.
Ամենի, որ մէկ չի մընայ**:

խդ. Է Աղամայ որդիք
Զլինի դուք զԱ՞ծ մոռանայք.
Ա՞ծ վա իւր շատ բարոյն
Համբերէ, դուք դայն չիմանաք:
Դուք դարձիք ի չար գործոց
Որ անդէն հուրըն չի մընաք.
Մեք մեր յանիհուն բարեացն,
Քան զպատանքն այլ իրք չի տարաք:

խե. Է Աղամայ որդիք
Թափեցէք զգինին ի ձեզնէ,
Երբ զմարմինըդ պարարես
Նայ զհոգոյ բաժինդ պատրաստէ:
Ու երբ ի ճամայհու ելնուս
Նայ զողունն ըզքեզ չի պատէ.
Յերակ դուք պատրաստ կացիք,
Եւ գմահու օրըն միշտ յիշէ:

* 29ր. Լուսանցրում «Դրդր»: Տպ. չկայ:

** 30ա. Առաջին տան վերջին տողում «ու» յետոյ աւելացրած.
Տպ. թիչ տարբեր:

խդ. Քիչ քիչ զընաց մերօրերս ի ձեռաց,
 ւեղաք զգայուն
 Քանի մեզ զարմացք թուի
 Կնալոց եմք ներքև հողուն:

Արթուն և պատրաստ կացիք.
 Պատասխան տալոյ էք գործոյն
 Վայ այն Աղամայ որդոյն,
 Որ չունի ահ իսկի մահուն:

խէ. Այ իմ բարերար Ա՜ծ
 Աղաչեմ որ զիս խրատես
 Ծառայիս քո միտ առնես
 Զիս ի յիմ մեղացն ազատես:
 Ու տաս ինձ բարի խրատ
 Եւ զիմ շատ մեղսքն ոչ յիշես.
 Դու ես ողորմած Ա՜ծ,
 Ընդ մեղաց զմարդքն չի դատիս:

խը. Զէ Աղամայ որդի,
 Զայն տանի, զոր աստէն ունի.
 Ու շատ ցեղ ու ցեղ դատի.
 Աստ թողու լանդէն չտանի:
 Գիտեմ Սողոմոն ասաց,
 Զոր կերայ և զոր բաշխեցի.
 Զոր տըւի այն ինձ մընաց
 Զոր թողի, զայն ես կորուսի:

խթ. Բան մի ես խրատ տամ քեզ
 Ականջ դիր և ինձ հաւատայ.
 Ով որ յայս կեանքըս գայ
 Թող իսկի անհոգ չի կենայ:
 Ոչ ազգի ազգի պէնի,
 Եւ աշխարհի փառս ուրանայ.
 Հանցեղ նեղութ՞ե գիպի
 Որ բնաւ զհանգիստըն չիշայ *:

ծ. Պարիսպ նենգեցիր մարդկան
 Ընկեցիր ի վայր զա՜մ.

* Տ. Բնագրում Վերջ Ամիր Մուսին ի Գրգրսէ՛, Տպ. չկայ:

Մարդիկդ որ ի քեզ ելան
 Զերդ ծաղիկ ի վայր թափեցան:
 Զգիտեմ թէ ամենի լինի,
 Թէ ո՞չ չարին ծըռեցան.
 Զօրքըս հաւասար դողան
 Յանգամանէ քաղաքդ աննման *.

Ճա. Անթիւ բազում մարդիկ
 Են կաղմեալ ամէն մարդարտով
 Յարծաթ և յոսկի ընտիր
 Զանազան պայծառ ակներով:
 Շինեա տուն և տաճար
 Կեղեցիկ նաշխած դեղերով
 Երբ մահըն խնդիր երեկ,
 Գնացին ամէն հասրաթով **.

Ճբ. Աւաղ քեզ աղւոր քաղաք
 Որ չկայ ի քեզ կենդանի.
 Ամէնքն են հող դարձեր,
 Տէր չկայ, բարիքն է իլի:
 Մէկ օր թէ չէաք տեսեալ,
 Զսոցա խիղճն ի յայսմ վայրի.
 Վայ թէ մեք այսպէս չլինիմք,
 Զերթ սոցալ ողորմ ու լալի ***.

Ճգ. Եկայք նոր դարմացք տեսցուք
 Որ եղաք մեք անմխիթար.
 Եւ լաւ թէ չէիք տեսեալ
 Զայս տեղիս, որ լաց դմեզ արար:
 Փառք արարչին ասեմ
 Որ է ինքն ա՞ծ բարեբար
 Միթէ յարութ՞ե յաւուրն
 Ոչ ձըգէ ի հուր լի խաւար †:

* 52թ. Բնագրում «եւ ասաց (ամիր Մուսէն) զողքս ի Դրգ՝սէ Ախ՝Յմրցոյ»: Տպ. առանց Դրիզորիսի անուան:

** 54թ. Բնագրում «եւ ասաց Դր՝դս զողքս ի բերանոյ ամիր Մուսին»: Տպ. չկայ:

*** 2եռագրում 53ա.

† 2եռագրում 55թ.

ձգ. Այս դրունքս գեղեցիկ աղւոր
 Գովելի մեծ արքայական
 Ոչ կարէ այլ մարդ շինել
 Զերդ ըզսայ կամ յայսմ ի նման,
 Աւաղ դուք տերանցըն տուք
 Որ չեղև սոցա բնակարան.
 Գնացին աստէն թողին
 Զանցաւոր շինուածքս ա՛մ*:

ձհ. Անդին աննման դօհար, *
 Դու յէ՛ր ես անպիտացեալ,
 Դու դերթ կենդանի մարդ ես,
 Մարմինդ յէ՛ր է հանց հողացեալ,
 Զերթ ըզքոյդ աղւոր աչեր
 Այլ հողեղէն մարդոյ չեմ տեսեր.
 Աւաղ տամ. ա՛ռ. բերան
 Քո քաղքիս որ չես վայելեալ**:

ձգ. Եղբայրք սիրելիք որ կայք.
 Զի խարւիք ի յայսմ ա՛խ.
 Այս կենացս մի հաւատայք,
 Օրինակ առէք դուք զիս:
 Զինչ որ Աղամալ որդիք
 Ծնանին, ամէն գան առիս.
 Բայց ջանայ, բարի գործէ,
 Որ չլինի ի հուրն առաքիս***:

ձէ. Ինչ մարդ, որ զայս տեսանէ,
 Այս կենացս ինքըն հաւանի.
 Աստէն իւրըն տուն շինէ
 Եւ անհող ի ներս բնակի:
 Զաւտամ իսկի մարդ է նայ,
 Կամ ունի միտք բանականի
 Անբան անասուն է նայ
 Խոտակեր և չորքոտանի:

* 36ա. Բնագրում. «եւ ասաց ողբս ի Գրգրսլ»։ Տպ. առանց
 Գրիգորիսի անուան։

** 26աագրում 37բ.

*** 38ա. Բցագրում «ի Գրգ՛րի» կաթուղիկոսւլ»։ Տպ. առանց
 Գրիգորի անուան։

ծր. Գերի Աղամայ որդի
 Զամէն էր դասիս հետ մեղաց.
 Յիշեալ զանաչառ ատեանն
 Ու ծեծէ ըզսրտիկդ ու լաց:
 Զիս տես ու քեզ ճար արայ,
 Ու խափան կացիր ի մեղաց.
 Թէ չի յանկրկի աւուրն
 Տի այրիս ի հուրն որ անանց*:

ծթ. Այ իմ պատուական զըշխոյ,
 Որ դու ես ողորմ ու լալի.
 Այս քս անիհուն բարիքս,
 Զպնեցին քեզ մէկ մի վշտի:
 Մեռար դու չի հոգ զարձար,
 Ու թողիր զամէն ի յերկրի.
 Ինչ մարդ իմաստուն լինի,
 Նայ քեզնով ինքըն խրատի**:

կ. Մուսէ դու բազում լացիր.
 Մինչ որ զմեզ ի յողբ շարժեցիր.
 Մեք ամէնքս այսպէս զընամք,
 ՅԱ՛յ դու միշտ գոհացիր:
 Զամալըդ փոխէ ասեմ
 Ու բարի զործոց հետեիր.
 Զդատաստանն ուղիղ արայ,
 Հանապազ դու խոստովանիր***:

կա. Անուն ա՛յ օր՛հւ,
 Որ է ինքըն միշտ կենդանի
 Իշխան է երկնի ւ երկրի,
 Արարիչ տ՛ր ա՛մի:

* ՅՏր. Բնագրում. «Եւ արեւորն ասաց զողբս զայս ի Յովսէփայ Աղթամարցոյ»: Տպ. առանց Յովսէփ Աղթամարցու անունն:

** ՅԳա. Բնագրում. «Եւ ասաց Ամիր Մուսէն զայս ողբս ի դէմ Քաղուհոյն Գրգսէ»: Տպ. առանց Գրիգորիսի անունն:

*** ՅԳա. Բնագրում իրրեւ վերնագիր, կարմրագիծով. «Եւ ասաց արեւորն զողբս առ Ամիր Մուսէն ի Գրիգորիսէ աղթմարցոյ»: Տպ. առանց Գրիգորիսի անունն:

Անմահ հողածին չլինի
 Բայց միայն ստեղծողն ամենի,
 Անպէտք է փառք աշխարհիս,
 Զերթ երազ մըթան աշխարհի *.

կբ. Հոգի թագունի էի
 Դուստր անեղ մեծ թագաւորի
 Շատ հեծեալ զօրք կայր ինձ,
 Որ շունէր այլ մարդ ի յերկրի:
 Երբ մահն որ առիս երեկ
 Զամ բան ես ատեցի
 Բանս իմ ձեզ խրատ լիցի
 Անմոռաց զրէք ի մըտի **.

կգ. Մահն ոչ թ'զր կաւէ,
 Ոչ իշխանն ոչ սուլթանն [ու խան.
 Եւ ոչ ըռամիկ,
 Գըռեհիկ և կամ շինական:
 Զամէն միապէս տանի
 Ու զընէ ի հող ւ ի զնդան.
 Մինչև ի դատման աւուրն,
 Որ լինին փրկչին յանդիման ***.

կդ. Մարդ որ իմաստուն լինի
 Նալ ի յիւր գործոյն հանաչի,
 Որ զամէն բարի գործէ
 Է չարէն ի դատ կու փախչի:
 Զի այս մեծութի՛ս ունայն
 Ի փառաց շուտով կու թափի
 Ո՛ր թգ՛րքն եղեն
 Որ յառաջ զանուանքն ասացի:

կե. Այս երեւիլի բարիքս
 Մեծութի՛ս չէ մընացական.
 Բայց մարդ իմաստուն ակիտի
 Որ ձըրի բաշխէ զա՛մ:

* 40ա. Բնագրում «եւ զայս ողբս կարդաց ակեւորն»:

** 2-ում 40բ. Տպ. քիչ տարբեր:

*** 44ա. Առասանցքում «Երգր»։ Տպ. չկայ.

Մարդիկ զերթ գարնան ծաղիկ,
Փըթըթին լալի չորանան,
Երանի՝ ու բերան արդարոցն
Յաւուրն յարութե՝ * :

Կդ. Ուր են թ՛ղթ երկրի,
Որ յառաջ զաշխարհս շինեցին,
Քանի քաղաք և բերդեր—
Գեղեցիկ շինուածք արարին:
Երբ մահն որ վ՛ր երեկ
Յամէնէ գատարկ զընացին
Յիւ՛րց անիհուն գանձէն
Հետ իւ՛րց լոկ փող մի չունին:

Կէ. Խըրատ մի լսէ յինէն
Ա՛յ յիմար խելօք դու տըխմար,
Գիտեմ մեռանիլ կայ քեզ
Որ չըկայ յաշխարհս քեզի հար:
Ըզքո սիրտդ ըղորդ արալ
Ղեհ ի քո աղօն և ի յօտար,
Ի պահ լի յաղօթս կացիր,
Զի տապանն է մութս ու խաւար:

Կը. Զքարոզն, որ գրեալ էիր,
Իմաստուն, հարտար թագունի,
Յայնժամ և ինձ խեղճ թուեցաւ
Զքո գանգատն որ ես լըսեցի:
Բայց յայս յանիհուն գանձէս,
Մեզ գատարկ զընալ չի պիտի,
Քիչ մի վայելեմք ըզդալ
Եւ թողում ում որ հանդիպի** :

Կթ. Ինչ մարդ, որ ազան լինի
Նայ փութով ինքըն կորընչի,
Ռ՛. ամանաթ ասեմ
Մի զընար, այ իմ սիրելի:

* 42ա. Բնագրում. «Ամիր մուսէն ի լաց եղաւ եւ ասաց զողբս ի Գրդրսէ»։ Տպ. առանց Գրիգորիսի անուան։

** 44ա. Բնագրում լինց ամիր Մուէն գւ շատ ելաց եւ ասաց զայս օղբս առ Թագունին»։

Հաշուեց թէ դու զայն տոիր
 Մէկ տասյ, թէ ինչ տի լինի.
 Անպարտ եմ ես յայդ բանէդ,
 Մի առնեմ դու բան խոտելի *.

հ. Խըրատ մի ետու ես քեզ,
 Զլսեցիր օյ իմ սիրելի.
 Ով որ չողորմի գորայ
 Նայ նման է սատանայի:
 Ով շատ ժողովեալ լինի
 Նայ յիւրմէն շուտով կու թափի
 Ինքըն կարօ(տա)ծ լինի
 Ի յընչիցն որ ժողովեալ լինի **.

հա. Քեզ փառք, արարիչ Ա՜ծ,
 Որ յամէն տեղ օրհնաբանիս.
 Բանիւ դու բարձեալ լինիս,
 Զօչ տեսեալքս և զերեւելիքս:
 Այլ և Ադամայ որդոցս
 Ըզ շարեացն զատիլըն կամիս,
 Զի յաներեկի աւուրն
 Լըսիցեն զեկեալքն առիս ***.

հբ. Ա՜ծ արարիչ, բարի քո անուանդ
 Միշտ օրհնաբանի.
 Դու ես ա՜ր երկնի և երկրի,
 Անըսկիդրն անխմանալի:
 Վերին զօրքն ըզքեզ օ՜հնեն,
 Անդադար և անլսելի.
 Այլ և երկրածինքս ամէն,
 Քեզ երկիր պաղեն ի դեմնի †.

* 45ա. Բնագրում «Աղբ Գրգրիսի»։ Տպ. առաջ Գրիգորիսի անուան։

** 45բ. Բնագրում «Եւ ասաց Ամիր Մուսէն զողբս առ ոգիքն եւ շատ ելաց եւ աւաղ կարդաց»։

*** 47բ. Բնագրում. «Եւ ասաց Ամիր Մուսէն զկաֆայս ի Գրգսէ»։ Տպ. առանց Գրիգորի ի անուան։

† 49բ. Բնագրում. «Եւ ասաց Ամիր Մուսէն զկաֆայս ի Գրիգորիսի»։ Տպ. առանց Գրիգորիսի անուան։

հղ. Ա՛յ իմ սիրելի ողիւր,
 Յէ՛ր կորեար ընդ վայր ու նանիր,
 Գեմ դու գիւրեանքն տեսար,
 Ու զգանգատն ըստոյդ լսեցիր,
 Մի՛թէ դու անմահ էիր,
 Որ գն՛ր թաղըն խըլէիր.
 Մուսէն քեզ խրատ երես
 Զլսեցիր ու զքեզ կորուսիր *:

հղ. Աւագ տամ հազար բերան
 Քո տիրոջն որում դուն էիր,
 Որ յայս յանիճուն գանձէս,
 Մէկ պատանք ի հետն է տարեր:
 Երթամ աղաչեմ զԱ՛ծ
 Որ տայ ինձ աղէկ մի թարգիր
 Որ աստ տամ ւ անդէն պոնում,
 Որ թողում այսպէս ի յերկիր **:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ

Աղթամարի, Սարգիս Պիծակի նկարագրողած ձեռագիր № 123, 343^f.

Զատաջին ստացողն և զվերջին նորոգող ս՛ք աւետարանիս պարոն Ղարայրէզն, որ ետ վերըստին նորոգել զս՛ք աւետարանս հրաշալի և զարդարեաց ոսկով և արծաթով ի հալալ վաստակոց իւրոց յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, հաւրն պարոն Խէզէնին և մաւրն Աղարէկուն և եղբարցն Ներսէս արհալ՛սին և պարոն Պատաջանին, որ երիտասարդական մահուամբ փոխեցան առ ք՛ս. և քրւերն Բէկիջանին և Դունիա խաթունին և կողակցոյն Քանուճաղին և որդոյն Միրզին և դստերացն Սուլթանաղին, Աղասուն և Աղարէկուն և այլ ա՛մ արեան մերձաւորացն մերոց կենդանեաց և հանգուցելոց:

Եւ արդ աղաչեմք զամենեւեան զհանդիպողքդ սմայ, լի բերանով, սերտ սրտիւ և ուղիղ հաւատով ա՛ծ ողորմի. ասացէք պարոն Ղարայրէզին, որ վերըստին զարդարեաց զհրաշագեղ ս՛ք

* 34ր. Բնագրում ի «Գրիգորիսէ» Տպ. առանց Գրիգորիսի անունի:

** 32ր. Բնագրում տեսաւ խաղիֆէն եւ շատ ելաց. եւ ասաց զայս զողորս:

աւետարանս յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, հաւրն պարոն Խէ-
ղէնին և մաւրն Աղաբէկուն և կենակցոյն Խանումաղին և որդոյն
Միրզին և դստերացն Սուլթանաղին, Աղասուն և Աղաբէկուն և
եղբարցն և քրւերցն և այլ ա՛մ ազգեացն ամենայնի. ա՛ծ ողորմի
ասացէք ն՛ց և ա՛ծ ձեզ ողորմեսցի ամէն:

Թըւականիս Հայոց ազգի. ա. ձ. մէկ աւելի: Ես Ղարաբէկ
որդի Պարնի զարդարեցի զաւետարանս հրաշալի ոսկի զաւծով և
արծաթի. դնեն յատեանն բազմոցի, ի դրունս ս՛ք խաչի և ս՛ք
Ստեփաննոս նախավկի(Յ!) և զմեզ յիշեն ի յաղաթի, ի հրապարձի
փոքր Գրիգորիս կթղկ՛սի, որ եմ ն՛ք եղբաւորդի, անփորձ.
կենայ ի յաշխարհի մինչև ի հաւրն ծերունի և յետ աստեացս
ամենայնի զարքայութ՛ի ժառանգեսցի, ամէն:

Ընդ նմին և զբազմամեզ Յուսէփ կազմողս և զիմ ծնաւդոն
յիշեցէք և ա՛ծ ողորմի ասացէք և ա՛ծ ձեզ ողորմեսցի ամէն:

II.

№ 588, 51^p.

Զլուս ածող պատմութ՛ե Պղընձէ քաղաքիս, զկաթուղիկոսն
Գրիգորիս յիշեցէք յա՛ծ ողորմիս, ըզեզկելի մեղօք գերիս. քառ-
52^m սուն || ու երեք սարու ջուճլայ ոռանաւոր ողբ կայ ի սմայ յանի-
մաստէս գրեալ ի սայ. մտացըդ ձեր հաճոյանայ, երբ ընթեռնուի
զգերեալս ի սայ, ասցէք ա՛ծ իւրն ողորմայ. ջնջէ գյանցանս և
ոչ յիշայ. և ընդ սրբոց դասէ ըզնայ. ջնջէ գյանցանս և ոչ յիշայ.
և ընդ սրբոց դասէ ըզնայ. եւ զազգատունն իւր միաքան և զհօ-
րեղբայրքն իւր սրբազան, որք յաշխարհէս փութով ելան, դասին
ի դասն յաջակողմեան: Նայ և զհայրն իւր աննման, զքաչըն(ՏԻ)
կարկիչ յոյժ պատուական, զոր և փրկիչ յ՛ս արքայն. արքայ | -
52^f ութ՛ե առնէ արժան:

III.

Գրչի յիշատակարանները

1. Եւ զիս զծոյլս և զանպիտան Գրիգոր անուն սուտ քա-
հանայն, որոյ գծող եղէ սորայն, տուք ողորմիս ի մի բերան, որք
հանդիպիք սորին տեսլեան:

(Նոր տողով եւ առաջինը կաւմբաղեղով)

№ 588, 52^m.

2. Ով եղբայրք, յորժամ զընթեռնուք զպատմութի՛ս և զուար-
հանայք յայնժամ զիմաստուն կաթուղիկոսն զտ՛ք Գրիգորիսն

յիշեցէք և ա՛ծ ողորմի ասացէք նմայ, զի շատ աշխատեցաւ ի հետ սորայ և խ՛գ. ողբ յիւրմէն ասեալ ի սմայ, թող զայն որ 53^ր զերկու վանկն և զմէկն ինքն է արարեր ի || բնական ողբերն. զի պակաս էր: Ընդ նմին ինձ ես մեղաւոր և անարժան գծողիս ասացէք ա՛ծ ողորմիս. յիմար տըղէտ սուտ Գրիգորիս. զի թըշնամին միշտ խոցէ զիս ըսրադանօք անցաւորիս:

(Կարմրադեղով առաջին տողը)

3. Փառք և պատիւ հօրն անեղին. երկիրպագեմ ա՛ր միածնին, փառաւորեմ զա՛ծ հոգին, որ զիս հասոյց հաւարտ սորին, որ զպղնձէ ճոխ քաղաքին, պատմէ զեղեալ իրս որ ի նմին. այլ և 53^ր զգնացից ճանապարհին, զբանքըս ծովու և ցամաքին և զվայել լուճ շինուածք կասրին, որ ոչ բաւէ միտք անսողին. զութն դրանց զարմանալին, զողբերգութի՛ւն որ ի վիմին, և զպատերազմ սօղոմոնին, զընդանումըն տամշէրին, և զկեցեցն որ ի ծովին, զոր սև մարդիկք ի դուրս բերին. Որոյ զբաւ եղև սորին մերձ Դըլկախայ Մոկաց թաղին, ընդ հովանեաւ գոյգ տաճարին սրբոյ Փրկչին—ա՛ծածնին, ձեռամբ անգէտ և անարժանին, հպարտ և ծոյլ Գրիգորին, ի դատն և ի նեղ ժամանակին, որ զօրացեալ է 54^ր այլազգին. քանզի խրոթտայ || մեր թշնամին, ըզմեզ կըլանել ի հորովայնին. սուտ գիր դրէ մեր պարոնին, զի գքահանայս տուժէ ուշգին, շուն մըսկաֆայն ժառանգ չարին, սիրտ և լեզուն սատանային. յորմէ կրկին տուգանեցին, զքահանայսն ամենեքին. և նալ պատժէր յիւրում սրտին, թէ զօրութի՛ւ մեր քաջալին կորուսանէ զնշան խաչին. այս է զարմանք, որ մեզ հասին, զի սալ պարծի ի հագարացին, որ կեդտ անուամբ զաշխարհս լցին. մեք ոչ պարծիմք ի նազօրացին, կամ յիւր ծնօղն ա՛ծածին. որ յօգնութի՛ւ մեզի հասին, և զհակառակն ի մէնջ բարձիւ. ի թըւին հայոց մեր տուժարին ա. ճ. քառասուն և թ.

Վերջում գլխաւոր յիշատակարանը

227^ր. Փառք և պատիւ երբեակ անձին

4. Անճառելոյն և անհասին, որ անորիշ են և անբաժին. հայր և որդի և ա՛ր հոգին: Յառաջ օրհնեմք զհայրն երկնային. երկիրպագեմ ծնեալ բանին, փառաւորեմ զա՛ծ հոգին, որ զիս հասոյց յաւարտ սորին. որ չեմ հմուտ այս արուեստին, ոչ ծառայեալ եմ վարպետին և ոչ կացեալ յտըս նոցին, և ոչ ուսեալ կնտ ընդ վանկին. իսկ թէ պարտալ մնամ յաստին. նալ գիրանայ մորթս ու մարմին, ըստ ասելոյն փարաւոնին, պատճառ լինին 228^ր մեղաց ախտին. իսկ թէ նստիմ ես || ի բանին, ձեռք և մա-

տունքն իմ ոչ օգնին, ըստ առակաց Սողոմոնին, զոր դուշակեաց վա իմ անձին, թէ անձն չար անարժանին, շնորհաց արուեստ ոչ մտանին:

Եւ արդ զրաւ եղև սորին, ի Զերմաձոր Մոկաց թաղին, ձեռամբ անշնորհ մեղաւորին, ծոյլ և յիմար սուտ Գրիգորին, ընդ հովանեաւ զոյգ տաճարին, սրբոյ Փրկչին շաճածնին, ի սլարնութի մերոյ գահին, նոր ամիսայ Միր Մահմատին, ի թլուկանիս մերոյ աղգին, քսան և երկու յորելեանին, եռակ տաճնից և չորս քառին վերայ բարդեալ. Պ. թլւին: Այլ և ունիս Պ. անգին ակունս պահեալ յիւր ախնհի(ն), զբանս Պղընձէ ճօխ քաղաքին, և զարար (երկու կամ երեք տառ, կտրուած) ճպրհին, 228⁸ զարարածոց զիրս Մովսին(ն), զո(վ?) | աննէս Թլգուբանցին ոտանաւոր չափեաց զնոսին, ախորժացոյց քաղցրագին: Եւ զպատահումն եղանակին բժան տանուաէրին և զիմաստնոց ժամանակին, հեղինացոց և յունաց աղգին, երբայեցոցն և քրիստոնին, զոր կազմութե գիրք ամացին, որք հանդիպիք այսքմ տառին, տուք ողորմիս ձեր ծառային, ինձ անիմաստ տ՛ր Գրգրին և կողակցոյն իմ նուբարին և ծնողացն իմ Սիրագին, Աւետիսին և Փաշային, Փափասուն(ն) զոյգ Ղարխոյ խոջին և Մալամին և Գրգրին և Խլղաթին, զոյգ խուռումին և թանաքի յօրինողին և որք երախտիս . . . (մի բառ) ունին, նոցին լիցի մասն և բաժին:

ՇԱԳՈՒՆ ԲԱԳԲԱՏՈՒՆԻ

Ա.

Ս. Էջմիածնի միաբան Գալուստ Տէր Մկրտչեանի մահւան ցաւալի լուրը հաղորդելով, յայանուեց միեւնոյն ժամանակ, որ նա դաեղ է մինչև այժմ կորած Շաղուհ Բագրատունի սլաւամագիրը: Միաբան Գալուստը մեռաւ 1917 թւի Յուլիս ամսի 13-ին երբ հայաստանը, թէև օղակւած օսմանցիների և թաթարների հորդաներով, Երևանի նահանգի մի փոքր մասում, Երևան քաղաքով անկախ էր յայտարարւած Թիֆլիզում նստած Աղգային Խորհրդի կողմից: Երևանը կտրւած բոլոր աշխարհից և սպասելով բուն կառավարութեան դալստեանը, տեղական Աղգային Խորհրդի որոշմամբ, կազմակերպեց ժամանակաւոր մի վարչութիւն, վեց անդամից բաղկացած, որի մէջ ես էլ մտայ իբրև դադթականական գործերի վարիչ: Այդտեղ լսեցի որ Գալուստը ծանր և մահամերձ հիւանդ է: Գործերս մի քանի օրով ուրիշներին յանձնե-